9 789087 043551

MADOC

tijdschrift over de Middeleeuwen

THEMANUMMER
jaargang 26
no 4 · 2012

Middeleeuwse communicatie

Jos Schaeken

Communicatie op berkenbast en houten staafjes

Deze bijdrage geeft inzicht in alledaagse briefjes uit middeleeuws Rusland en Scandinavië die niet op het gebruikelijke perkament of papier werden geschreven, maar op stukjes berkenbast en kleine houten staafjes. Met name aan de hand van brieven op berkenbast wordt de bijzondere wijze van communiceren geïllustreerd. De koerier speelde vaak een belangrijke rol bij de overdracht van de geschreven boodschap, die kon worden verwoord als een direct gesprek tussen de afzender of koerier en de ontvanger.

Berkenbast

In middeleeuws Rusland verliep alledaagse communicatie via brieven die geschreven werden op stukjes berkenbast.[1] Dit gebeurde met name in de noordwestelijke handelsstad Novgorod en wijde omstreken.[2] De meeste brieven werden verstuurd van of naar de stad, soms van of naar een nabijgelegen dorp, soms over een afstand van meer dan duizend kilometer. De brieven gingen meestal over handel en het beheer van grootgrondbezit buiten de stad: transacties en prijzen van goederen, tribuutheffing en schulden die geïnd – of juist betaald – moesten worden, handelsconflicten en andere problemen die zich hadden voorgedaan en opgelost moesten worden.

Zo schrijft een zekere Boris op het eind van de veertiende eeuw aan Nastasja: 'Zodra deze brief aankomt, stuur me een man op een hengst, want ik heb hier veel te doen. En stuur een hemd; ik ben een hemd vergeten'. En melden Loeka en Ivan aan hun compagnon Snovid in de twaalfde eeuw: 'We maken het beiden goed. We hebben het onze al verkocht. De Griekse waar hebben we niet gekocht. Zoek dus overzeese waar'.

Van dergelijke berkenbastteksten zijn er sinds 1951 zo'n 1150 gevonden, uit de periode tussen vlak voor 1050 en 1500, waarbij het leeuwendeel van de vondsten (1050 stuks) afkomstig is uit Novgorod.[3] In het centrum van de stad graven archeologen elke zomer in de zuurstofarme kleigrond die organisch

Afb. 1 Berkenbasttekst Novgorod nr. 497 (de originelen van de berkenbastteksten uit Novgorod worden merendeels bewaard in het Novgorods Verenigd Staatsmuseum en het Staats-Historisch Museum in Moskou, zie ook www.gramoty.ru).

materiaal, dus ook berkenbast, uitstekend conserveert. Afgelopen seizoen (2012) zijn er meer dan dertig nieuwe documenten bijgekomen, waaronder twee waarin de reeds genoemde Loeka en Snovid weer figureren. In een daarvan bericht Loeka vanuit het noordoostelijke achterland van Novgorod dat ze geen eekhoornvellen hebben gekocht (waarschijnlijk vanwege de te hoge vraagprijs) en schrijft hij ook: 'We hadden al thuis moeten zijn, maar de wegen zijn onbegaanbaar'.

Het gaat in de opgegraven brieven niet alleen over handel en geld. Elk denkbaar thema dat over een afstand gecommuniceerd moest worden, komt op berkenbast aan de orde: diefstal, juridische conflicten, hongersnood, oorlogsdreigingen, beschuldigingen van bestialiteit, liefdesperikelen, huwelijksaanzoeken, klooster- en kerkzaken, enzovoort. Daarnaast werd berkenbast gebruikt voor onder andere de administratie van schulden, inkomsten en uitgaven, voor kladversies van testamenten, liturgische teksten voor persoonlijk gebruik, bezweringsformules, en maakten kinderen er ook schrijfoefeningen en tekeningen op.

Een voorbeeld van een alledaags briefje is de uitnodiging uit het midden van de veertiende eeuw (afb. 1):

> Groet van Gavrila Postnja aan mijn zwager, peetoom Grigorja en aan mijn zuster Oelita. Mogen jullie naar de stad komen tot mijn genoegen. En mogen jullie ons woord niet vergeten. God geve jullie vreugde. Wij allen zullen jullie woord niet vergeten.

Als er in berkenbastbrieven gesproken wordt over 'de stad', dan wordt daar doorgaans Novgorod mee bedoeld. Daar is ook deze brief (nummer 497) opgegraven. Dit zou dus betekenen dat de brief hetzij nooit is verstuurd, hetzij is teruggekomen van buiten de stad. Hebben de geadresseerden Grigorja en Oelita hem meegenomen? Waarom zouden ze? Het gaat immers om een vriendelijke uitnodiging van hun naaste familielid Gavrila. Er staan verder ook geen

nadere gegevens in die ze wellicht moesten onthouden voor wanneer ze in de stad waren gearriveerd: geen tijdstip, geen verdere plaatsaanduiding, zelfs geen specifieke reden voor de uitnodiging. Gaat het misschien om een officieel feest, zoals bijvoorbeeld een bruiloft? Ook daarvan hebben we een getuigenis op berkenbast, in een brief die sterk doet denken aan die van Gavrila: 'Groet van Oksinja en Onanija aan Rodivon en mijn zuster Tatjana. Kom naar de stad voor aanstaande zondag. Ik ga mijn dochter weggeven en mijn zuster moet bij de ceremonie aanwezig zijn. En ik buig zeer nederig voor mijn heer Rodivon en mijn zuster'. Deze berkenbastbrief is eind veertiende eeuw verstuurd vanuit 'de stad' en in 2004 opgegraven in Staraja Roessa, ongeveer honderd kilometer ten zuiden van Novgorod.

Hoe zit het dan met Gavrila's brief? Als we de brief nog eens goed lezen, dan roept de laatste zin vragen op: 'Wij allen zullen jullie woord niet vergeten'. Waar slaat deze mededeling op? Aanvankelijk werd in de vakliteratuur gedacht dat Gavrila in zijn brief twee zaken aan de orde stelt: (a) een uitnodiging om naar de stad te komen om hem te bezoeken en blijkbaar ook zijn familie (er staat: 'En mogen jullie *ons* woord niet vergeten'); (b) in de laatste zin een positief antwoord op een eerdere uitnodiging van de kant van de twee geadresseerden Grigorja en Oelita. Dat is in communicatief opzicht nogal vreemd, want je zou verwachten dat Gavrila eerst die eerdere uitnodiging aanvaardt en pas daarna een tegenuitnodiging aan dezelfde partij doet.

De rare wending op het eind van de brief en het feit dat de brief is gevonden op de plek van de afzender kunnen worden verklaard wanneer we de laatste zin lezen als het antwoord van Grigorja en Oelita op de uitnodiging die Gavrila verwoordt in de voorafgaande zinnen. Daarbij echoën Gavrila's woorden 'En mogen jullie ons woord niet vergeten' op vanzelfsprekende wijze door in het antwoord: 'Wij allen zullen jullie woord niet vergeten'. De brief zoals boven afgebeeld is dus inclusief het antwoord teruggekomen bij de afzender, maar moet er in eerste instantie als volgt, in gefotoshopte vorm, zonder de laatste drie regels die het antwoord bevatten, hebben uitgezien (afb. 2):

Afb. 2 Berkenbasttekst Novgorod nr. 497, in bewerkte versie, zonder het antwoord.

Als we nu de eerste afbeelding vergelijken met de tweede, dan valt meteen op dat het handschrift van de laatste drie regels zonder twijfel hetzelfde is als dat van de voorafgaande tekst. Niet alleen paleografisch, maar ook orthografisch en grammaticaal is nummer 497 volstrekt homogeen.

Het meest voor de hand liggende scenario is dat het de koerier moet zijn geweest die in naam van Gavrila de uitnodiging in Novgorod heeft opgetekend, daarna met de brief naar Grigorja en Oelita buiten de stad is gegaan, hun antwoord direct onder de uitnodiging heeft geschreven (zonder verdere epistolaire plichtplegingen zoals een aanhef en slotformule), en toen weer met de brief is teruggekeerd naar Gavrila. Dat de laatste drie regels op een ander schrijfmoment zijn opgetekend dan de voorafgaande regels, kunnen we zien aan de kronkelige manier waarop de woorden in de berkenbast zijn gekrast; Gavrila's oorspronkelijke uitnodiging daarboven is in nette rechte regels geschreven. Het lijkt wel alsof de koerier het antwoord inderhaast, bij wijze van spreken met het stukje berkenbast op z'n knieën, heeft zitten inkrassen.

Uit het geschetste scenario mogen we overigens niet afleiden dat Gavrila, Grigorja en Oelita niet zelf konden schrijven. Er zijn voorbeelden van meerdere berkenbastbrieven van een en dezelfde afzender in verschillende handschriften. In enkele gevallen weten we dat de afzender van meervoudige correspondentie een hoge maatschappelijke positie bekleedde en ongetwijfeld geletterd was; hij moet de gewoonte hebben gehad om zowel zelf brieven te schrijven als zijn post uit te besteden door brieven te dicteren.[4]

De rol van de koerier

We weten dat de koerier in correspondentie op berkenbast vaak een belangrijke rol speelde. Hij was niet zo maar iemand die post van A naar B transporteerde. Zoals nummer 497 laat zien, kon hij ook de schrijver van de boodschap zijn. In andere gevallen wordt de koerier impliciet of expliciet genoemd in de brief, zoals bijvoorbeeld in de volgende korte instructie uit de eerste helft van de twaalfde eeuw: 'Van Zjirjata een groet aan Radjata. Geef aan deze (man) wat hij heeft gezegd – dat graan'. Zjirjata heeft blijkbaar 'deze (man)' met zijn brief op pad gestuurd om bij Radjata het graan op te eisen; de brief is in zekere zin een schriftelijke autorisatie van een gesproken mededeling ('wat hij heeft *gezegd*') door de koerier.

Een ander voorbeeld van de 'uitgebreide rol' van de koerier is het volgende bericht, ook uit de twaalfde eeuw: 'Van Pavel uit Rostov aan Bratonezjko. Als het schip van de Kiëver (al) is gestuurd, informeer dan de vorst daarover, opdat noch jij noch Pavel een slechte naam krijgt'. Terwijl de brief afkomstig is van Pavel, vinden we dezelfde naam terug op het eind van het bericht. Het is niet waarschijnlijk dat we te maken hebben met twee verschillende Pavels; in dat geval zouden ze door nadere bepalingen van elkaar onderscheiden zijn.

Net als in het geval van nummer 497 kunnen we ons voorstellen dat ook deze brief door de koerier is geschreven. Daarbij heeft hij het slot opgetekend vanuit zijn eigen perspectief als mondelinge overbrenger van het bericht. In zijn eigen directe rede geeft hij de woorden weer die hij tegenover de geadresseerde zal uitspreken: '... opdat noch jij, *Bratonezjko*, noch Pavel, *die mij naar jou heeft gestuurd met deze instructie*, een slechte naam krijgt'. Zoals Giles Constable

het al in de jaren zeventig heeft verwoord: 'Brieven ontstonden als mondelinge berichten, wanneer gesproken taal vanwege de afstand onmogelijk was. De oudste brieven hadden de vorm van instructies aan koeriers, als herinnering aan wat ze moesten zeggen tegen de ontvangers'.[5]

Een parallel met papyrus

Nummer 497 is uniek in het corpus berkenbastteksten; er zijn geen andere voorbeelden van een brief plus een antwoord in hetzelfde handschrift. Wat wel is overgeleverd is een brief met een reeks instructies op de buitenkant van een berkenbast ('Van Ivan aan Dristliv') en het in een ander handschrift opgetekende antwoord op de binnenkant ('Van Dristliv aan Ivan'). Opmerkelijk is dat van de buitenkant alleen de onderste laag van de berkenbast bewaard is gebleven; de tekst is nog wel zichtbaar, maar er zitten behoorlijk wat lacunes in. Wellicht heeft Dristliv de bovenlaag voor zichzelf gehouden als kopie toen hij zijn antwoord op de andere kant schreef.[6] Voor een exacte parallel van nummer 497 moeten we naar een ander corpus kijken, namelijk naar brieven op papyrus uit het oude Egypte, meer in het bijzonder naar P.Leid.Inst. 42 uit de Romeinse periode (tweede eeuw na Chr.). Deze zwaar beschadigde Griekse tekst bevat ten eerste een brief van een zekere Heras aan haar zuster Taphes, waarin ze onder andere schrijft: 'Je moet weten dat ik je twee keer heb geschreven en dat je op geen van de brieven geantwoord hebt. Ontvang van [lacune] zandkleurige sandalen en een haarhemd en ...'. Ten tweede staat meteen onder de tekst het volgende korte bericht dat het antwoord moet zijn op Heras' brief en de meegeleverde goederen: 'Aan Heras, mijn zuster, zeer veel groeten. Bovenal bid ik dat je in goede gezondheid bent. Ik schrijf je, voordat ik kom, om je te bedanken voor de kleren. Ik bewijs eer (aan de god) namens jou'. Verder staat op de achterkant van de papyrus nog het adres: 'Naar Philadelphia, geef aan mijn zuster Heras'. Brief en antwoord zijn, net als in het geval van berkenbasttekst nr. 497, in hetzelfde handschrift en de uitgevers concluderen terecht: 'De twee brieven zijn geschreven door dezelfde persoon op verschillende momenten, dus de bezorger van de brief fungeerde waarschijnlijk ook als schrijver'.[7]

Noorse runenstaafjes

Terug naar de Middeleeuwen. Het Oudrussische berkenbastcorpus is een uitzonderlijke verzameling van persoonlijke brieven en andere private schrijfsels, zowel in omvang als in reikwijdte van onderwerpen die vele facetten van het dagelijkse leven belichten. Het corpus is echter niet geheel uniek voor middeleeuws Europa. De meest verwante verzameling bestaat uit meer dan zeshonderd runeninscripties afkomstig van de Bryggen-werf in Bergen, Noorwegen (afb. 3), die in 1955 na een grote brand in de binnenstad zijn opgegraven. Later zijn ook op andere plekken in Noorwegen en elders in Scandinavië vergelijkbare runeninscripties gevonden. Ze stammen uit ca. 1150-1350 – dus uit min of meer dezelfde periode als de berkenbastbrieven – en zijn gekerfd in smalle houten staafjes (in het Oudnoors *rúnakefli* genoemd).[8]

Op het eerste gezicht doen de teksten op die houten staafjes erg denken aan teksten die op berkenbast zijn overgeleverd. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende handelsbrieven, administratieve notities en huwelijksaanzoeken:

Berkenbastcorpus (nummer 439, ca. 1200-1220)	Runencorpus (nummer B 432 / N 650, voor 1332)
+ Van Moisej aan Spirko. Als Matej de lading niet van jou genomen heeft, stuur haar dan met Proes naar mij. Ik heb het tin en het lood en al het smeedwerk verkocht. Ik hoef niet meer naar Soezdal te gaan. Drie ladingen met was zijn gekocht. Je moet hierheen komen. Stuur tin mee, ongeveer vier maten en een paar rode koperplaten. En betaal het geld per omgaande.	Eindriði, je moet me dit geven: twee maten en drie vaten, en anders [als je niet kunt?] zestien maten. En Eindriði, je moet dat graan nemen dat Bergþórr mij verschuldigd is. Niet minder dan zestien maten moet je nemen; indien niet, neem dan niks. En ik vraag mijn vader of hij me drie vaten wil geven.
Berkenbastcorpus (nummer 926, ca. 1200-1220)	**Runencorpus (nummer B 095 / N 655, voor 1332)**
4 *grivna's* voor Techons paard. Aan zijn zoon: een *grivna*. Aan Mikifor: vijfenhalf *koena* en een *grivna*. Aan de zoon van Gjoelopa: 7 *koena's*. Aan de man uit Pskov: achtenhalf *koena*. Aan Domasjko: achtenhalf *rezana*. Voor zout: een *koena*. Voor de vis: 2 *koena's*. Voor visolie: 9. Wat de visingewanden betreft: 4 *veksja's*.	Bárðr: bijna anderhalf *eyrir*. *Vígi*. Heinrekr twee *ertog*. Slecht zilver. *Vígi*. Ingimundr Schaap: tweeënhalf ertog. *Vígi*. (*Vígi* = Latijn *vidi* 'ik heb gezien'; in deze context een bekende boekhoudersterm.)
Berkenbastcorpus (nummer 377, ca. 1280-1300)	Runencorpus (nummer A 74 uit Lom, ca. 1300)
Van Mikita aan Ana. Trouw met mij; ik wil jou en jij mij. En Ignat Moisejev is getuige ...	Hávarðr stuurt Guðný Gods groet en zijn eigen vriendschap. En nu is het mijn volledige wil om je hand te vragen, als je niet met Kolbeinn wil zijn. Overweeg je huwelijk en laat me je wens weten.

Op basis van deze en andere mogelijke vergelijkingen tussen de corpora van de twee middeleeuwse steden (beide een *kontor*, dat wil zeggen een buitenlandse handelsvestiging van de Hanze) is het verleidelijk om te generaliseren over hun communicatieve functie in het alledaagse leven. Toch is een dergelijke vergelijking gevaarlijk. Wat betreft Novgorod wijzen het aantal teksten en de diversiteit van hun inhoud op een situatie waarin correspondentie en administratie op berkenbast een integraal onderdeel waren van de organisatie en het functioneren van de samenleving.

De aard van het corpus uit Bergen laat een dergelijke conclusie daarentegen moeilijk toe. Opvallend is dat de hoeveelheid correspondentie uit deze stad slechts een fractie is van de totale verzameling runenstaafjes; minder dan twintig brieven en kleine notities zijn overgeleverd. De vondsten uit Bergen hebben bovendien grotendeels met handel te maken. Andere onderwerpen die op de houten staafjes worden aangesneden zijn schaars: het boven geciteerde huwelijksaanzoek is elders in Noorwegen gevonden, in het dorpje Lom in Nord-Gudbrandsdal.

Anderzijds vinden we in het gehele runencorpus tekstgenres die op berkenbast afwezig of zeldzaam zijn: rond de honderd houten staafjes met poëtische

teksten (waaronder tientallen in het Latijn) en ongeveer zestig runenstaafjes met het runenalfabet. Het relatief grote aantal van deze *fuþark*-inscripties doet vermoeden dat ze niet alleen voor didactisch gebruik waren, maar ook een magische of puur ornamentele functie hadden. Op berkenbast komen dergelijke (cyrillische) alfabetten weliswaar ook voor, maar maken ze niet meer dan een procent van het totale corpus uit, waarbij er geen enkele reden is om te veronderstellen dat ze iets anders weergeven dan louter schrijfoefeningen.

Eeuwigheid en vergankelijkheid

Voor een goed begrip van het gebruik en de functie van middeleeuwse brieven op berkenbast en die op runenstaafjes is het belangrijk om ze binnen hun eigen specifieke context van orale en geschreven tradities te bestuderen. Welke tekstdragers werden voor welke tekstsoorten gebruikt en door wie?

Het berkenbastcorpus geeft ons dankzij zijn omvang en variatie het best inzicht in deze kwestie, in dit geval uiteraard toegespitst op de situatie in middeleeuws Rusland. Het kostbare perkament was bedoeld voor teksten in het publieke domein, teksten die in principe openbaar waren voor de betreffende sociale doelgroep, teksten die bovenal een duurzaam karakter hadden: liturgische geschriften, oorkonden, verdragen, kronieken, testamenten. Berkenbast, dat niets kostte, werd gebruikt in het private domein, voor teksten met een pragmatische inhoud en een sterk efemeer karakter, zo sterk dat ze soms niet meer zijn dan een gesproken mededeling in een schriftelijke verpakking. In de woorden van Simon Franklin: 'Schrijvers van perkamenten manuscripten keken met een schuin oog naar de eeuwigheid; afzenders van berkenbastbrieven zullen nauwelijks gerekend hebben op de nieuwsgierige vasthoudendheid van toekomstige archeologen'.[9]

Dit neemt niet weg dat beide werelden, die van perkament en die van berkenbast, in elkaar konden overlopen. Een direct bewijs hiervan is een tekst op berkenbast (midden twaalfde eeuw) die gaat over een serieus juridisch conflict en die eindigt met de instructie: 'En jij, Stepan, schrijf dit over op perkament en het stuur het weg'. Of neem, tot slot, de correspondentie tussen twee monniken (begin twaalfde eeuw), die ongetwijfeld in hun professionele leven gewend waren aan liturgische en andere religieuze teksten op perkament en misschien zelfs als kopiisten in hun klooster werkzaam waren, maar die in de private sfeer grepen naar een stukje berkenbast voor de volgende boodschap: 'Groet van Efrem aan mijn broer Isoechija. Zonder nagevraagd te hebben ben je boos geworden. De abt liet me niet gaan, en ik heb verlof gevraagd, maar hij heeft me samen met Asaf naar de stadhouder gestuurd om honing. En we kwamen samen aan toen er al geluid werd. Waarom ben je dan boos? Ik ben altijd bij je. Maar het is beschamend voor me dat je kwaad tegen me spreekt. En toch groet ik je, mijn dierbare broer, hoewel je zo spreekt. Jij bent de mijne en ik ben de jouwe'.

Noten

1 De aanduiding 'middeleeuws Rusland' is niet helemaal onproblematisch. Het gaat hier grof gezegd om het grondgebied van Europees Rusland, met daarbij Wit-Rusland en Oekraïne. In de vakliteratuur vermijdt men de term Rusland doorgaans omdat die in Wit-Rusland en Oekraïne gevoelig ligt. In plaats daarvan wordt de neutralere term Rus gehanteerd, die in middeleeuwse bronnen voorkomt. De berkenbastteksten die in dit artikel centraal staan zijn vrijwel allemaal gevonden op wat nu Russisch grondgebied is.

2 Deze bijdrage is grotendeels gebaseerd op: J. Schaeken, *Stemmen op berkenbast. Berichten uit middeleeuws Rusland: dagelijks leven en communicatie* (Leiden 2012) (beschikbaar in Open Access via http://www.oapen.org/search?keyword=schaeken; verdere niet-Russischtalige literatuurverwijzingen aldaar, 171-172); ibidem, 'Don't shoot the messenger. A pragmaphilological approach to birchbark letter no. 497 from Novgorod', *Russian Linguistics* 35 (2011) 1-11; en 'The Birchbark Documents in Time and Space – Revisited', in: K. Zilmer en J. Jesch (red.), *Epigraphic Literacy and Christian Identity. Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 4 (Turnhout 2012) 201-224.

3 Precieze gegevens over de chronologische spreiding van de vondsten zijn te vinden in Schaeken, *Stemmen op berkenbast* (zie noot 1) 25-28.

4 Over de vraag naar wie er schreef op berkenbast en daarmee samenhangend de mate van geletterdheid van de bevolking van middeleeuws Novgorod, zie Schaeken, *Stemmen op berkenbast* (zie noot 1) 32-35.

5 G. Constable, *Letters and letter-collections*, Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 17 (Turnhout 1976) 13.

6 Over de technische kant van schrijven op berkenbast zie Schaeken, *Stemmen op berkenbast* (zie noot 1) 29-31.

7 F.A.J. Hoogendijk en P. van Minnen (red.), *Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute*, Papyrologica Lugduno-Batava XXV (Leiden etc. 1991) 178 (editie van P.Leid.Inst. 42 aldaar op 177-180 + afbeelding XXVII). Zie ook: R.S. Bagnall en R. Cribiore, *Women's Letters from Ancient Egypt (300 BC–AD 800)* (Ann Arbor 2006) 36-37. Bagnall & Cribiore behandelen P.Leid.Inst. 42 in de categorie 'dual letters'.

8 Ongeveer een derde van het corpus uit Bergen is gepubliceerd in: A. Liestøl, J.E. Knirk en A. Sanness Johnsen (red.), *Norges Innskrifter med de yngre runer 6* (Oslo 1980-1990). Voor een algemeen overzicht zie T. Spurkland, *Norwegian Runes and Runic Inscriptions* (Woodbridge 2005) 173-202; M. Schulte, 'Pragmatic Runic Literacy in Scandinavia, c. 800-1300: With a Particular Focus on the Bryggen Material', in: K. Zilmer en J. Jesch (zie noot 1) 155-182. Voor een comparatieve studie tussen berkenbastteksten, runen uit Bergen en Engeland, en ook de bekende verzameling brieven op dunne houten tabletten uit Vindolanda, Northumbria (ca. 100 na Chr.), zie M. Garrison, '"Send More Socks": On Mentality and the Preservation Context of Medieval Letters', in: M. Mostert (red.), *New Approaches to Medieval Communication*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 1 (Turnhout 1999) 69-99.

9 S. Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950-1300* (Cambridge 2002) 40.